

UDC 091:821.512.1

**“CHAPTER ON IDIKI” FROM THE MANUSCRIPT MISCELLANI TITLED
“ABU-L-GHAZY. GENEALOGY OF THE TURKS” FROM THE COLLECTION
OF INSTITUTE OF MANUSCRIPTS OF V. I. VERNADSKY NATIONAL LIBRARY
OF UKRAINE (ORIGIN, LANGUAGE AND CONTENT)**

Nariman Seityagyaev

PhD (Philology)

A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine

4, Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine

seityagyaev@oriental-studies.org.ua

ORCID ID: 0000-0002-6272-9089

The article deals with the “Chapter on Idiki” (“Faşl-ı İdiki”) from the manuscript miscellany titled “Abu-l-Ghazy. Genealogy of the Turks” (F. V, No. 3780) from the collection of Institute of Manuscripts of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine, in Kyiv (Fund V “Odessa Society of History and Antiquities”, No. 3780). It is located at the beginning of the part of the handwritten manuscript miscellany, which we conditionally called “Nogai” part. It was found out that the “Chapter on Idiki” is directly connected with the “Chapter that tells the dastan of Idige-bek” from “Daftar-i Chingiz-name”.

The difference between the text of the Edigey’s genealogy in the Kyiv manuscript and the corresponding chapter from “Daftar-i Chingiz-name” lies in the exclusion of a part of the text before the final words “And Allah knows the truth” (“Ve Allahü a’lem”), which is not directly related to the list of Edigey’s descendants, in the reduction of separate words and phrases in a number of sentences, as well as in the absence of three episodes in it, the nature of which suggests that they were omitted by the copyist. Another difference is the discrepancy between some names of places and people.

Two variants of the prayer formula that refers to the name of Edigey in the “Chapter on Idiki” and in its source show the degree of sacralization of his personality in the environment in which they were created. In the Kyiv manuscript, it was erased and the name Edig Sary (“fair-haired”, “blond”) was added over this place. This indicates a lack of reverence for Edigey in the person who did this (probably the owner of the Kyiv manuscript, Muhammad-efendi b. Khota).

The main difference of the “Chapter on Idiki” is connected with the changing in it the Chagatai-based language of the source to the Ottoman-Turkish, which was carried out due to phonetic and lexical changes in the text. At the same time, it contains certain elements that may be associated with the original text or with the Turkic languages of the North Caucasus. Taking into account the regular replacement of Chagatai elements in the text with Ottoman-Turkish ones, it can be assumed that this is due to the influence of the Turkic languages of the North Caucasus. In particular, the use of the word *kışı* (“junior”), which reflects the phonetic features of the Nogai language (the transition from /ch/ to /sh/ at the root of the word), suggests that such a language could be Nogai and that the author of the abbreviation or copyist who copied the text into the Kyiv manuscript, was a Nogai.

The exact time of the appearance of the “Ottoman-Turkish” version of the genealogy of Edigey from “Daftar-i Chingiz-name” is not known. Its appearance is apparently associated with the strengthening of the Ottoman cultural influence in the Northern Black Sea region and the North Caucasus and the transformation of the Ottoman-Turkish language in the 17th – 18th centuries in the language of literacy and diplomacy in these regions. The need to create an “Ottoman-Turkish”

version of the “Chapter” could be caused by the need to substantiate any claims of the Nogai elite in the new historical conditions that developed in the North Caucasus or in the Northern Black Sea region.

Keywords: “Chapter on Idiki”, Kyiv manuscript, “Daftar-i Chingiz-name”, Turkic languages of the North Caucasus, “Ottoman-Turkish” version, genealogy of Edigey, Nogais

“РОЗДІЛ ПРО ІДІКІ” З РУКОПИСНОГО ЗБІРНИКА “АБУ-Л-ГАЗІ. РОДОВІД ТЮРКІВ” ІР НБУВ (ПОХОДЖЕННЯ, МОВА І ЗМІСТ)

Н. С. Сейтяг'яєв

Представлена стаття є продовженням публікації результатів дослідження матеріалів із зібрання Одеського товариства історії та старожитностей (ОТІС), що зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (ІР НБУВ) у Києві. Як і в попередній роботі, у ній розглядається матеріал із рукописного збірника “Абу-л-Газі. Родовід тюрків” (ф. V, № 3780). Вона є першою в низці статей, присвячених опису та аналізу вторинних текстів історичного змісту з досліджуваного рукопису. Під вторинними текстами в цьому разі розуміються тексти, що створені на основі інших текстів і зберігають їхній основний зміст. Ця й наступна статті серії будуть присвячені розгляду уривків, що корелюють із розділами анонімного твору кінця XVII ст. “Даftar-i Чингіз-наме”.

У попередній статті були наведені докази на користь того, що розглянутий рукописний збірник складається з трьох окремих рукописів, переплетених в одну книгу. “Розділ про Ідікі” (“Faşl-ı İdiki”) міститься на самому початку частини, яка умовно названа нами “ногайською”. М. А. Усманов назвав його “Уривками з родоводу Єдигея” [Абу-л-Газі, *арк. 1–1 зв.*; Сейтяг'яєв 2021, 121, 131, 135]. “Розділ” являє собою легендарний родовід темника Золотої Орди, мангітського бєя Едигея (1352–1419). З'ясовано, що за змістом він близький до “Розділу, що розповідає дастан про Ідігебека” (“Faşl fî beyân-ı dâstân-ı Edige Biy”) анонімного збірника кінця XVII ст. “Даftar-i Чингіз-наме” і до джерела, з якого цей розділ був вилучений зі скороченням, – розділу “Дастан-і Ідіге-бек” зі “Збірника літописів” Кадир-Алі-бека (1602) [Усманов 1972, 82, 97, 116; Ivanich, Usmanov 2002, 88–89].

Близькість один до одного текстів родоводу Едигея у відповідних розділах “Даftar-i Чингіз-наме” та “Збірника літописів” створює ускладнення для з'ясування того, який із цих творів був джерелом для “Розділу про Ідіку”. Проте наявність в інших місцях київського рукопису текстів, які корелюють з відповідними їм розділами “Даftar-i Чингіз-наме”, та відсутність у ньому інших уривків, які можна було б пов'язати зі “Збірником літописів” Кадир-Алі-бека, свідчать на користь того, що джерелом для цього тексту з київського манускрипту був анонімний твір “Даftar-i Чингіз-наме”.

Додатковим аргументом на користь цього є факт фіксації в 1825 (1240) р. Абд-ар-Рахманом б. Абд-аль-Ваххабом з Астрахані розділу “Дастан-і несл-і Чингіз-хан” із “Даftar-i Чингіз-наме” в манускрипті з бібліотеки Нью Коледжу в Единбурзі, у якому зазначений “Дастан” йде після “Тюркського родоводу” Абу-л-Газі. Ключовим є те, що в цьому рукописі, як і в київському манускрипті, а також у манускрипті з бібліотеки Університету Джона Райландса в Манчестері, “Тюркський родовід” Абу-л-Газі має додаток у вигляді стислої історії кримських ханів [Зайцев 2016, 103–104; Сейтяг'яєв 2021, 112; Schmidt 2011, 144–145; Walsh 1959, 179]. Це свідчить про те, що варіант “Тюркського родоводу” Абу-л-Газі з доданою до нього стислою історією кримських ханів, який був зафіксований у трьох близьких за часом створення рукописних збірниках першої половини XIX ст.¹, був досить поширений серед тюркських народів Північного Прикаспію та Північного Кавказу в той самий час, що й анонімний твір “Даftar-i Чингіз-наме”.

Нарешті, на користь вилучення “Розділу про Ідікі” з “Розділу, що розповідає дастан про Ідіге-бека” свідчить характер змін в одній із фраз на початку всіх трьох названих текстів: *bi-‘adedi zerrâti’l-meşâriḳ ve bi-‘adedi envâri’l-meġârib* (بعدد ذرّات المشارق وبعدد انوار المغرب)² [Alimov 2005, 254] > *Ba‘de vezâretü’l-müşâret³ ve ba‘de envârü’l-me‘ârif* (بعد وزارة المشارقة وبعده انوار المعارف) [Ivanich, Usmanov 2002, 88, 249] > *Ba‘de vezerehü envârü’l-fâriḳ* (بعد وزاره انوار الفارق) [Абу-л-Газі, арк. 1]. Судячи з усього, фраза з “Дафтар-і Чингіз-наме” є спотворенням фрази зі “Збірника літописів”, що могло стати результатом неправильного прочитання, а фраза з “Розділу про Ідікі” є скороченням фрази з “Дафтару”. Звичайно, не можна не звернути уваги на збіг останньої фрази в “Розділі про Ідікі” й уривку зі “Збірника літописів” та її відмінність від фрази в “Дафтарі”: *Ve Allahü a‘lem bi‘ş-şavâb* [Абу-л-Газі, арк. 1 зв.; Alimov 2005, 255] – *V‘Allahü a‘lem* [Ivanich, Usmanov 2002, 89, 250]. Однак зазначена фраза є стандартною, і це дає змогу говорити про велику ймовірність пропуску її завершальної частини переписувачем. Крім того, цей вислів, який наявний у пізнішому казанському (“барудинському”) списку “Збірника” 1144 (1732) року, відсутній у його більш ранньому Санкт-Петербурзькому (“хальфінівському”) списку 1051 (1641/42) року [Жадыр-Али-бек 1602, 7 (149) об.; Усманов 1972, 36; Alimov 2005, 25–26, 27, 255, прим. 1927]. Отже, безпосередній зв’язок “Розділу про Ідікі” з “Розділом, що розповідає дастан про Ідіге-бека” з “Дафтар-і Чингіз-наме” можна вважати встановленим.

Нижче подано порівняльну таблицю з транскрипціями тексту “Розділу про Ідікі” та відповідних цьому розділів “Збірника літописів” Кадир-Алі-бека та “Дафтар-і Чингіз-наме”. Критичний текст “Збірника літописів” на основі звірки його казанського списку із Санкт-Петербурзьким був підготовлений Р. Алімовим [Alimov 2005, IV]. Авторами транскрипції “Дафтар-і Чингіз-наме”, яка виконана на основі порівняння відомих списків твору, є М. Іваніч та М. А. Усманов [Ivanich, Usmanov 2002, 4–6]. Відмінності між трьома текстами вказані за допомогою виділення жирним шрифтом та курсивом. Жирним шрифтом вказано різницю між текстом з київського манускрипту та текстами, які були залучені для порівняння (наприклад: *envâri’l-meġârib* > *envârü’l-me‘ârif* > *envârü’l-fâriḳ*). Курсивом виділені частини тексту та слова, у яких можна припустити спотворення відповідних їм місць із більш раннього тексту (наприклад: *bi-‘adedi zerrâti’l-meşâriḳ* > *Ba‘de vezâretü’l-müşâret* > *Ba‘de vezerehü*).

Для полегшення порівняння тут і далі окремі графеми в системах транскрипції, які використовували Р. Алімов та М. Іваніч, змінені з урахуванням принципів, прийнятих у цій публікації. Крім того, для полегшення порівняння розставлені окремі розділові знаки та виключені фігурні дужки, які в транскрипції М. Іваніч відображають різночитання у списках “Дафтар-і Чингіз-наме”. Виправлення в тексті, витягнутому з публікації цього твору, зроблені на основі факсиміле, яке в ній додано [Ivanich, Usmanov 2002, 249–250].

“Збірник літописів” Кадир-Алі-бека (1602)	“Дафтар-і Чингіз-наме” (кінець XVII ст.)	“Розділ про Ідікі” (не пізніше середини XVIII – кінця XIX ст.)
[63] ...Dâstân-ı İdige Biy razî’Allahü ‘aleyh ve ‘alâ âlihi ve eshâbihi <i>bi-‘adedi zerrâti’l-meşâriḳ ve bi-‘adedi envâri’l-meġârib</i> ḥusûsan ‘ale’l-imâm emirü’l-mü‘minîn ve imâmü’l-müslimîn Ebu Bekr-i Şiddîkü’ş-şâdîḳ el-lezi huve ḥalîfetü resûlü’l-lah fi külli nâ’ib emrin.	[f.45r] Fasl fi beyân-ı dâstân-ı Edige Biy razîy’Allahi ‘aleyhi ve ‘alâ âlihi ve ashâbihi <i>ecma’in</i> . <i>Ba‘de vezâretü’l-müşâret⁴ ve ba‘de envârü’l-me‘ârif</i> ḥusûsan ‘alâ’l-imâm ⁵ hazreti emirü’l-mü‘minîn ve imâmü’l-müslîmin ⁶ Ebu Bekr <i>aş-Şadîḳ</i> aş-Şadîḳ ⁷ ellezi huve ⁸ ḥalîfe-i rusûlu’l-lah sal[la’Llahü] ‘a[leyhi ve selle]m fi külli ⁹ nâib-i emr.	[1a] Fasl-ı İdiki <i>Ba‘de vezerehü envârü’l-fâriḳ</i> ḥusûsan <i>ke’l-imâmi’l-müslîmîn</i> / Ebu Bekr Şiddîḳü’ş-Şadîḳ ellezi huve ḥalîfetü resûlü ‘a[leyhi’s-selâ]m fi külli nâib. /
<i>Şecerehu</i>	<i>Şeceret</i>	

<p>Evvel babası emîrû'l-mû'mînîn Ebu Bekr-i Şiddîk râzi'ullahü 'anh-ning tört oğlu bar irdi. İkisiden kiçik uluğ anıng atı Muhammed atlıg irdi. Şâm-da pâdşâh irdi. Anıng oğlu Sultân Ka'b atlıg irdi. Ol hem Şâm-da pâdşâh boldi. Anıng oğlu Sultân Hürmüz irdi. Ol Mısrda pâdşâh boldi. Anıng oğlu Sultân Hâlid irdi. Ol Sarsarda pâdşâh boldi. Anıng oğlu Sultân Velîd irdi. Ol hem Şarşarda pâdşâh boldi. Anıng oğlu Sultân <i>Qayder</i>, ol hem Şarşarda pâdşâh boldi. Anıng oğlu Sultân Mülüd irdi, ol hem Şarşarda pâdşâh boldi. Anıng oğlu Ebu'l-ğas irdi. Ol Anţâkyada pâdşâh boldi. Anıng oğlu Sultân Selîm irdi. Ol hem Anţâkyada pâdşâh boldi. Anıng oğlu Sultân <i>Şadaf</i> irdi. Ol hem Anţâkyada pâdşâh boldi. Anıng oğlu Sultân Ebu'l-ħağ irdi. Ol Mardin-de pâdşâh boldi. Anıng oğlu Sultân [63 звор.] ı Osmân irdi. Ol hem Mardin-de pâdşâh boldi. Anıng oğlu Celâle'd-dîn irdi. Ol Qostantiniyede pâdşâh boldi. Anıng iki oğlu bar irdi. Biri-si-ning atı Edhem, biri-ning atı Baba Tükles irdi. Baba Tükles Ka'bede pâdşâh boldi.</p>	<p>Evvel babası emîrû'l-mû'mînîn Ebû Bekr aş-Şadîk râziya'l-lahi 'anh-ning¹⁰ tört oğlu bar irdi. İkisiden¹¹ kiçik¹² ve <i>birisiden</i> uluğ anung¹³ atı Muhammed irdi. Şâm <i>şehrinde</i> pâdişâh irdi¹⁴. Anıng oğlu Sultân Ke'b irdi. Ol hem Şâmda pâdişâh boldi. Anıng oğlu Sultân Hermez irdi. Ol Mısrda pâdişâh boldi. Anıng oğlu Sultân Hâlid irdi. Ol Sarsarda¹⁵ pâdişâh boldi. Anıng oğlu Sultân Velîd irdi. Ol hem Şarşarda¹⁶ pâdişâh boldi. Anıng oğlu Sultân <i>Qayde</i>¹⁷ irdi. Ol hem Şarşarda¹⁸ pâdişâh boldi. Anıng oğlu Sultân Mevlüd irdi. Ol hem Şarşarda¹⁹ pâdişâh boldi. Anıng oğlu Sultân Ebûlgâs²⁰ irdi. Ol Anţâkyada pâdişâh boldi. Anıng oğlu Sultân Selîm irdi²¹. Ol hem Anţâkyada pâdişâh boldi. Anıng oğlu Sultân <i>Sadağ</i> irdi. Ol hem Anţâkyada pâdişâh boldi. Anıng oğlu Abû'l-Hâğğ irdi. Ol Medâyinde pâdişâh boldi. Anıng oğlu Sultân Osmân irdi. Ol hem <i>Medâyinde</i> pâdişâh boldi. Anıng oğlu <i>Sultân</i> Celâleddîn irdi. Ol Qostant[ın]iyyede pâdişâh boldi. Anıng iki²² oğlu bar irdi. Birisi-ning atı Edhem ve birisi-ning adı Baba Tükles irdi. Baba Tükles Kâ'be-de pâdişâh boldi.</p>	<p>Evvel babası emîrû'l-mû'mînîn Ebû Bekr aş-Şadîk râziyya'l-lahü 'anh/nîñ dört oğlu var idi. İkisinden kişi-si birinden büyügi / adı Muhammed idi. Şâm <i>şehrine</i> pâdişâh idi. Anıñ oğlu / Sultân Ke'b idi. Ol dahi Şâmda pâdişâh idi. Anıñ / oğlu Sultân Heremzem idi. Ol Mısrda pâdişâh idi. / Anıñ oğlu Sultân Hâlid idi. Ol Şarşarâtda pâdişâh / oldi. Anıñ oğlu Sultân Mevlüd idi. Ol dahi Şarşarâtda / pâdişâh oldi. Anıñ oğlu Ebû'l-Qâs idi. Ol Anţâkide / pâdişâh idi. Anıñ oğlu Ebû'l-ħağğ idi. Ol <i>Medîne</i>-de pâdişâh oldi. / Anıñ oğlu <i>Sultân</i> Cellâdîn idi. Ol Qostantı[niyye] de pâdişâh / idi. Anıñ oğlu iki bar idi. Biriniñ adı Edhem idi. Ve biriniñ / adı Baba Tükles idi. Ol Ke'bde pâdişâh idi.</p>
<p>Baba Tükles-ning oğlu Terme atlıg irdi. Bu Terme İdil Cayıqda ħâsil boldi. Anıng oğlu Qaraçı atlıg irdi. Ol hem İdil Cayıqda ħâsil boldi. Anıng oğlu İslâm Qıya. Ol hem İdil Cayıqda ħâsil boldi. Anıng oğlu Kâdir Qıya. Ol hem İdil Cayıqda ħâsil boldi. Anıng oğlu Kutlu Qıya. Qum kent-de peydâ boldi. Anıng oğlu İdige biy raħmetu'llahi 'aleyhi ecma'in. Kutlu Qıyanı Urus Hân şehîd kılıp-dur.</p>	<p>Baba Tükles-ning oğlu Tirme²³ atlıg irdi. Bu Tirme İdil Cayıqda ħâsil boldi. Anıng oğlu Qazıçı²⁴ atlıg irdi. Ol hem İdil Cayıqda ħâsil boldi. Anıng oğlu İslâm Qıya. Ol [f.45v] hem İdil Cayıqda ħâsil boldi. Anıng oğlu Kâdir Qıya. Ol hem İdil Cayıqda ħâsil boldi. Anıng oğlu Kutlu Qıya. Ol hem Qum Kend[dje]²⁵ ħâsil boldi. Anıng oğlu İdige²⁶ Biy raħmetü'llahi 'aleyhi²⁷ ecmâ'in. Kutlu Qıyanı Urus Hân şehîd kılıp-dur.</p>	<p>Baba Tüklesniñ dört oğlu var idi. / Terme Biy idi. Ol dahi Edilde Cayıqda oldi. Anıñ oğlu / Qırıcı idi. Ol dahi Edilde Cayıqda idi. Anıñ oğlu İslâm Qaya idi. // [1 o6.] Ol dahi Edilde Cayıqda oldi. Anıñ oğlu Kâdir Qaya idi. / Ol dahi Edilde Cayıqda idi. Anıñ oğlu Kutlu Qaya idi. / Ol dahi kendi arasında boldi. Anıñ oğlu Edig Sarı²⁸ / [...]²⁹.</p>
<p>Ammâ Baba Tükles-ning tört oğlu bar irdi. Biri Ka'bede pâdşâh boldi. Ve biri Ka'bening yanında yatur ve biri Ürgençde yatur biri Qırımda Üç Ötlükde yatur.</p>	<p>Ammâ Baba Tükles-ning tört oğlu bar irdi. Biri Kâ'be-de pâdişâh boldi. Ve biri Kâ'be-ning ong yanında yatur. Ve biri Ürgençde yatur ve biri Qırım-da yatur Üç Ötlükde.</p>	<p>Ammâ Baba Tüklesniñ dört oğlu var idi. Biri / Ke'bde pâdişâh oldi. Ve biri Ke'bniñ yanında yatur. Ve biri / Ürgenç Burğârda yatur. Ve biri Qırım içinde yatur. /</p>

<p>Bir rivâyet bilen Baba Tükles-ning ma‘lûm üç oğlu bar irdi. Biri-ning atı ‘Abbâs, Ka‘bening ong yanında yatur. Biri-ning atı ‘Abdu’r-Rahman Hvâce turur. Ol dağı Ka‘bede yatur. Ve biri-ning atı Terme turur. Ol İdil Cayıq-da hâsil boldı.</p>	<p>Baba Tüklès-ning bir rivâyet bilèn ma‘lûm üç oğlu bar irdi. Biri-ning ağı ‘Abbâs irdi. Kâ‘be-[ni]ng³⁰ ong yanında yatur. Biri-ning ağı ‘Abdürrahman Hoca turur. Ol dağı Kâ‘be-dé yatur. Ve biri-ning ağı Tirme³¹ turur. Ol hem İdil Cayıqda hâşıl boldı.</p>	<p>Baba Tüklesniñ bir rivâyetde üç oğlu vardı. Birisiniñ adı / ‘Abbâs idi. Ke‘bniñ yanında yatur. Ve biriniñ adı ‘Abdü’r-Rahmân Hoca / idi. Қırımда Üç Ötlükde yatur. Ve biriniñ adı Terme / Biy idi. Ürgenç Buğârда yatur.</p>
<p>Peygâmber şalla’llahü ‘aleyhe ve’s-sellem-ning қабрлериндин Сеййид Nâķib-қа âvâz берипдүр. İkinci ‘Âlim Mürtezâ Seyyid, üçünci-si ‘Aziz Kerâmet Baba Tükles Ata turur. Özbek hân müslümân bolğanda Özek Çoranı Ka‘be-i şerif-ke yiberipdür. Anda bu üç irni alıp kelip müslümân bolup-dur</p>	<p>Peygâmber şalla’llahü ‘aleyhi ve sellem-ning mübârek kabrlar[ı]dın³² Seyyid Nâķıbağa âvâz berib-dür. İkinci³³ ‘âlim Murtaza-Seyyid turur. Üçünci ‘aziz kerâmet Baba Tüklès-Ata turur. Özbek Hân müslümân[bolğan]da Örek Çoranı Kâ‘be-i şerif-gè yiberilib-dür. Anda bu üç-ni alıp kelip müslüman boldurubdur.</p>	
<p>Ve Allahü a‘lem bi’ş-şavâb [Alimov 2005, 254–255].</p>	<p>V’Allahü a‘lem³⁴ [Ivanich, Usmanov 2002, 88–89, 249–250].</p>	<p>Ve Allahü a‘lem bi’ş-şavâb [Абу-л-Газі, арк. 1–1 зб.].</p>

Як видно з таблиці, у київському рукописі текст родоводу коротший за відповідні йому розділи з “Дафтар-і Чингіз-наме” та “Збірника літописів” Кадир Алі-бека. Крім виключення частини тексту перед фразою “V’Allahü a‘lem / Ve Allahü a‘lem bi’ş-şavâb”, варіанти якої наявні у всіх трьох текстах, у “Розділу про Ідікі” можна зазначити відсутність трьох епізодів у перерахуванні його нащадків:

1) “Aning oğlu Sultân Velîd irdi. Ol hem Şarşarda pâdşâh boldı. Aning oğlu Sultân Kayder, ol hem Şarşarda pâdşâh boldı” [Alimov 2005, 254]. – “Aning oğlu Sultân Velîd irdi. Ol hem Şarşarda pâdişâh boldı. Aning oğlu Sultân Kayde irdi. Ol hem Şarşarda pâdişâh boldı” [Ivanich, Usmanov 2002, 88, 249].

2) “Aning oğlu Sultân Selîm irdi. Ol hem Anṭākyada pâdişâh boldı. Anung oğlu Sultân Şadaf irdi. Ol hem Anṭākyada pâdişâh boldı” [Alimov 2005, 254]. – “Aning oğlu Sultân Selîm irdi. Ol hem Anṭākyada pâdişâh boldı. Anung oğlu Sultân Şadağ irdi. Ol hem Anṭākyada pâdişâh boldı” [Ivanich, Usmanov 2002, 88, 249].

3) “Aning oğlu Sultân [63 зб.] ‘Osmân irdi. Ol hem Mardin-de pâdşâh boldı” [Alimov 2005, 254]. – “Aning oğlu Sultân ‘Osmân irdi. Ol hem Medâyinde pâdişâh boldı” [Ivanich, Usmanov 2002, 88, 249].

Неважко помітити, що всі пропущені уривки починаються зі слова *Aning* (*Anung*) і цим же словом починаються наступні речення. Крім того, перед початком пропущених уривків, як і в кінці, є слово *boldı*. Зважаючи на частоту, з якою повторюється поєднання слів “*boldı. Aning*” на стиках речень у текстах, а також обсяг пропущених уривків (довжиною не більш ніж 1–2 рядки рукописного тексту), можна з упевненістю стверджувати, що зазначені уривки були пропущені переписувачем у процесі копіювання тексту. Чи це було зроблено переписувачем, який копіював текст безпосередньо в “ногайську” частину київської збірки, чи він копіював дефектний текст, сказати важко.

Відмінність між змістом “Розділу про Ідікі” та розглянутими уривками з поволзько-приуральських пам’яток історіографії полягає, як було зазначено вище, у вилученні частини тексту перед завершальними словами “А істину знає Аллах” (“Ve Allahü a‘lem”), яка не має безпосереднього стосунку до перерахування нащадків

Едигея, а також у скороченні окремих слів та фраз у низці речень. Крім того, можна спостерігати різночитання особових імен і географічних назв. Зокрема, Сарсарату київського рукопису у “Збірнику літописів” та “Дафтар-і Чингіз-наме” відповідає Сарсар, Ан-таки – Антакія, Медині – Мардін (“Збірник літописів”) та Медаїн (“Дафтар-і Чингіз-наме”). Кириджі – Карачі (“Збірник літописів”) та Казиджі (“Дафтар-і Чингіз-наме”).

Місце, яке в київському збірнику затерто і над яким дописано ім'я Едіг Сари, у “Збірнику літописів” та “Дафтар-і Чингіз-наме” містить фразу “İdige Biy ǵaḡmetü'llahî 'aleyh[im] estâ'in” (“Ідиге-бек, нехай буде милість Аллаха над ним[и] всіма!”) [Усманов 1972, 82]. В аналізованому збірнику в не затертому до кінця первісному тексті на цьому місці можна досить упевнено прочитати фразу “ǵaḡıyū-Allahu 'aḡh” (“нехай буде задоволений ним Аллах”). У мусульман ця молитовна формула традиційно використовується поряд з іменами сподвижників пророка Мухаммеда. Її вживання щодо Едигея показує ступінь сакралізації його особистості в середовищі, у якому було створено “Розділ про Ідікі”. На цій підставі можна зробити висновок, що уривок був скопійований з рукопису, який належав ногайцям, можливо, з роду самого Едиге-бія. Водночас вилучення зазначеної фрази з тексту та її заміна на пересічне прізвисько Сари (у значенні “світловолосий”, “блондин”) є показником відсутності в одного з власників київського манускрипту або його “ногайської” частини будь-якого пієтету щодо Едигея. Це цілком співвідноситься з особистістю представника північнокавказького духовенства із Султанівського аулу в районі П'ятигор'я черкеса Кутель-огли Мухаммеда-ефенді, у якому ми схильні бачити власника київського манускрипту Мухаммеда-ефенді б. Хота [Сейтяг'яєв 2021, 134].

М. А. Усманов, який у 1972 р. переглянув зазначений розділ у київському рукописі, у тому ж році видав книгу “Татарські джерела XVII–XVIII ст.”, у якій подав розгорнутий аналіз “Збірника літописів” Кадир-Алі-бека та анонімного твору “Дафтар-і Чингіз-наме”. Очевидно, що він був добре знайомий з деталями родоводу Едигея з цих творів [Усманов 1972, 35–38, 101–104]. Однак у його роботі відповідний уривок із київського рукопису не згадується. Можливо, це пов'язано з тим, що його ознайомлення з київським збірником сталося вже після того, як книга вийшла друком.

Ще одна відмінність “Розділу про Ідікі” від двох інших уривків, які були залучені для порівняння, пов'язана з мовною адаптацією тексту. М. А. Усманов охарактеризував мову “Збірника літописів” Кадир-Алі-бека як своєрідний мовний релікт золотоординської писемної культури [Усманов 1972, 66]. Мова “Дафтар-і Чингіз-наме” окремо охарактеризована ним як витримана кипчацько-татарська писемна мова, причому дуже близька до розмовної мови, і джерелом її є літературна кипчацька мова часів Золотої Орди. В іншому місці своєї роботи дослідник зазначає, що різниця між двома версіями генеалогії, яка представлена в названих джерелах, незначна і полягає здебільшого в орфографії окремих слів [Усманов 1972, 116, 125]. Іншими словами, мова двох поволзько-приуральських пам'яток практично ідентична, що видно й з безпосереднього порівняння.

Р. Алімов вважає, що мова “Збірника літописів” Кадир-Алі-бека водночас відображає особливості пізньої чагатайської, кипчацької та значно меншою мірою огузької мов. Наявність у тексті елементів, властивих сучасним казахській та киргизській мовам він пояснює можливістю походження автора із Семиріччя. А двоїстість відображення звуків /e/ – /i/ в орфографії коренів слів у тексті пов'язує з тим, що твір переважно копіювався в Поволжі [Алімов 2005, 272].

На думку М. Іванич, мова “Чингіз-наме” з лінгвістичного погляду не є єдиним цілим. Згідно з її висновками, основу мови пам'ятки становить східнотюркська літературна мова Золотої Орди з включенням лексики тюркомовних народів Поволжя та Уралу, а також меншою мірою Сибіру та Криму (караїмів)³⁵. За її словами,

пам’ятка загалом містить незначну кількість арабсько-перських запозичень, але в генеалогії Едиге-бія, походження якого пов’язується з халіфом Абу Бакром, є багато арабських елементів. Зазначає вона також архаїчність орфографії пам’яток [Ivanich, Usmanov 2002, 17–18].

Отже, на думку дослідників (серед яких найбільш авторитетним можна вважати філолога Р. Алімова), мова названих пам’яток близька одна до одної або збігається, і їй притаманні риси пізньої чагатайської мови. Крім того, дослідники зазначають наявність у неї рис, характерних для золотоординсько-тюркської (в Р. Алімова – кипчацької та частково огузької) мови, а також елементів місцевих тюркських мов.

Мова уривка з київського манускрипту відрізняється від мов двох вказаних джерел. Як і в розглянутій нами раніше “Стислій історії” ель-Хадж Курбана, вона є османсько-турецькою, у якій знайшов відображення вплив мов тюркських народів Північного Кавказу [Сейтяг’яєв 2019, 33, 45]. Технічно може йтися про адаптацію чагатайської в основі мови джерела до османсько-турецької. Вона здійснена переважно за рахунок змін у фонетиці та лексиці тексту. До найбільш характерних фонетичних змін можуть бути віднесені:

- 1) вилучення кореневого приголосного /r/ у дієслові *irmek* (заміна дієслова *irdi* на *idi*);
- 2) вилучення початкового /b/ у допоміжному дієслові *boldı* (його заміна на *oldı*);
- 3) заміна початкового /b/ на /v/ у слові *bar* (заміна на *var*: *bar irdi* – *var idi*, *vardı*);
- 4) заміна /t/ на /d/ на початку та в корені слів: *tört* – *dört*; *atı* – *adı*;
- 5) поява “вставного” (за визначенням А. М. Щербака) /n/ перед відмінковими закінченнями: *birisidèn* – *birinden*; *yanıda* – *yanında*.

Треба зауважити, що деякі із зазначених змін, як-от випадіння /r/ у дієслові *irmek*, вилучення початкового /b/ у слові *boldı* та поява “вставного” *n*, зустрічаються і в текстах чагатайською мовою, причому перше в ньому зустрічається досить часто, друге не є для нього характерним, а третє характеризується тенденцією до скорочення його використання в мові [Щербак 1962, 92–94].

До лексичних змін потрібно віднести:

- 1) регулярну заміну сполучника *hem* у поєднанні *ol hem*, яке невластиве для османсько-турецької мови, на *dahi*: *ol hem* – *ol dahi* (“він також”, “і він”);
- 2) заміну слова *uluğ* на *büyük*;
- 3) заміну звороту з предикативною часткою чагатайської мови *turur* на зворот з дієсловом *idi*: “Biri-ning atı ‘Abdu’r-Raḥman Noca (Ḥvâce) turur – Ve biriniñ adı ‘Abdü’r-Raḥman Noca idi; Ve biri-ning atı Tirme turur – Ve biriniñ adı Terme Biy idi”;
- 4) вилучення лексем, які не вживалися в османсько-турецькій мові кінця XVII – початку XIX ст. або перейшли в розряд маловживаних: *atluğ*; *bir rivâyet bile* – *bir rivâyetde*; *ong yanıda* – *yanında*;
- 5) вживання (хоч і внаслідок помилкового прочитання) зворотного займенника *kendi* у виразі *kendi arasında* замість топоніма *Kum kent-de* / *Kum Kend[d]e*.

Наведені приклади можуть бути ілюстрацією прийомів адаптації чагатайської в основі тексту до норм османсько-турецької мови. Водночас у тексті є елементи, що відображають вплив первісного тексту або тюркських мов Північного Кавказу на мову твору, що розглядається. Наприклад, велярний носовий звук /ŋ/ у тексті на письмі відображається не лише за допомогою традиційної для османсько-турецької мови літери “кеф нуні” (яка в рукописних текстах зазвичай пишеться у вигляді простої літери “кеф” (ك) арабської абетки), а й за допомогою поєднання букв “нун” та “кеф” (كڭ), як це заведено в орфографії чагатайської мови. Це може бути пов’язано також із впливом орфографії місцевих тюркських мов Північного Кавказу, наприклад кумицької [див.: Сейтяг’яєв 2019, 33, 45]. Крім того, у тексті трапляються окремі випадки використання слів з початковим /b/, який властивий не лише для чагатайської, а й для кипчацьких мов: *Anıñ oğlı iki bar idi*; *Ol dahi kendi arasında boldı*.

Враховуючи регулярну заміну в тексті чагатайських елементів на османсько-турецькі, можна припустити, що ці окремі відступи пов'язані з впливом місцевих мов Північного Кавказу. Ключовим для розуміння цього, на наш погляд, є використання в київському збірнику слова *kişi* (у значенні “молодший”) замість *kiçik* у текстах “Збірника літописів” та “Дафтар-і Чингіз-наме”. У цьому разі слово *kiçi*, відоме в чагатайській та кипчацьких мовах (зокрема в карачаєво-балкарській), передано у формі, яка на Північному Кавказі властива для ногайської мови (з переходом /ч/ у /ш/ в корені слова) [Баскаков 1940, 21; Карачаєво-балкарско-русский словарь 1989, 350; Grönbech 1992, 105; Battal 1934, 41; Şejh Sulejman Efendi's... 1902, 128; Toparlı vb. 2007, 148]. Отже, зважаючи на північнокавказьке походження київського манускрипту, ця фонетична особливість свідчить на користь того, що на збереження в тексті деяких фонетичних та лексичних особливостей, які невластиві для османсько-турецької мови, найімовірніше, вплинула ногайська мова. Крім того, ця деталь може бути вказівкою на те, що автор скорочення чи переписувач, який скопіював текст до відповідної частини київського збірника, був ногайцем.

Більш повне уявлення про зміст твору дає переклад, наведений нижче:

[1] Розділ про Ідікі

Після покладання на нього світла відзнаки, особливо як імама мусульман, Абу Бакр Найправдивіший із правдивих, який є наступником Посланника, м[ир йому], серед усіх його помічників.

По-перше, у його батька, ватажка вірян Абу Бакра Найправдивішого, нехай буде задоволений ним Аллах, було чотири сини. Того, який був молодший за двох і старший за одного, звали Мухаммед. Він був падишахом міста Шама. Його сином був султан Ка'б. Він теж був падишахом Шама. Його сином був султан Херемзем. Він був правителем у Місрі. Його сином був султан Халід. Він був падишахом у Сарсараті. Його сином був султан Мевлюд. Він також був падишахом у Сарсараті. Його сином був султан Абу-ль-Кас. Він був падишахом в Ан-такі. Його сином був Абу-ль-Хак. Він став падишахом Медини. Його сином був султан Джеляддін. Він був правителем Константинополя. У нього було двоє синів. Ім'я одного з них було Едгем. А ім'я іншого було Баба Туклес. Він був падишахом у Каабі.

У Баба Туклеса було чотири сини. Був Терме-бій. Він також був в Еділе-Джаїку. Його сином був Кириджі. Він також був в Еділе-Джаїку. Його сином був Іслам-Кая. / [1 зв.] Він також був в Еділе-Джаїку. Його сином був Кадир-Кая. Він також був в Еділе-Джаїку. Його сином був Кутли-Кая. Він також був серед них. Його син – Едік Сари.

У Баба Туклеса було чотири сини. Один був падишахом у Каабі. А ще один спочиває поблизу Кааби. Ще один спочиває в Ургенче-Бухарі. А ще один лежить у середині Криму.

В одному з переказів у Баба Туклеса було троє синів. Ім'я одного з них було Аббас. Він спочиває поблизу Кааби. Ім'я ще одного було Абд-ур-Рахман-Ходжа. Він спочиває в Криму, в Уч-Отлюку. Ім'я іншого було Терме-бій. Він спочиває в Ургенче-Бухарі.

А істину знає Аллах.

Резюмуючи вищесказане, можна зробити висновок, що текст “Розділу про Ідікі” є скороченим вилученням з “Розділу, що розповідає дастан про Ідіге-бека” анонімого збірника “Дафтар-і Чингіз-наме” з адаптацією її чагатайської в основі мови до османсько-турецької. У тексті з київського манускрипту є лакуни, які, найімовірніше, є результатом пропуску переписувачем трьох речень з однаковими початковими та кінцевими словами. Крім того, у ньому відсутня невелика частина наприкінці, яка не має безпосереднього сосунку до перерахування предків чи нащадків Едігея.

Вживання щодо Едигея в первісному варіанті тексту молитовної формули “*taziyu-Allahu ‘anh*” (“нехай буде задоволений ним Аллах”) вказує на те, що уривок був скопійований з рукопису, який належав ногайцям, можливо, з роду Едигея. Це, а також адаптація чагатайської в основі мови розділу з “Дафтар-і Чингіз-наме” до османсько-турецької дає змогу зробити висновок, що вилучення з неї було виконано, найімовірніше, ногайцями на Північному Кавказі або в Північному Причорномор’ї. Водночас вилучення зазначеної молитовної формули з тексту та заміна її на пересічне прізвище Сари (“світловолосий”, “блондин”) свідчать про те, що особа, яка внесла цю зміну, не належала до ногайців. Можливо, це був власник київського манускрипту Мухаммед-ефенді б. Хота.

Точний час появи “османсько-турецької” редакції родоводу Едигея з “Дафтар-і Чингіз-наме” встановити складно. Очевидно, що це сталося після створення “Дафтар-і Чингіз-наме” та до переплетення “ногайської” частини київського манускрипту в загальний том разом із двома іншими рукописами, тобто між останньою чвертю XVII ст. та початком XIX ст.

Османсько-турецька мова “Розділу про Ідікі”, у якій під впливом мов тюркських народів Північного Кавказу, найімовірніше ногайської, збереглися окремі фонетичні та лексичні особливості, властиві водночас для чагатайської та кипчацьких мов, дає змогу розглядати її як редакцію (ізвод) “Розділу, що розповідає дастан про Ідігебека” з анонімного збірника “Дафтар-і Чингіз-наме”. Відсутність інших відомих списків “Розділу про Ідікі” османсько-турецькою мовою робить його рукописну копію у складі київського манускрипту унікальною.

Поки що важко сказати щось певне про мету створення редакції. Очевидно, що однією з причин її появи було посилення османського культурного впливу в Північному Причорномор’ї та на Північному Кавказі, що зумовило перетворення османсько-турецької мови в XVII–XVIII ст. у зазначених регіонах у мову писемності та дипломатії. Не виключено, що потреба у створенні “османсько-турецької” редакції “Розділу” була викликана необхідністю обґрунтування якихось претензій на привілеї або на владу в нових історичних умовах, що склалися на Північному Кавказі або в Північному Причорномор’ї. Зокрема, це могло бути пов’язане з проблемою інтеграції ногайської верхівки в середовище північнокавказької феодалної знаті. З цього погляду може бути не випадковим включення в один рукописний збірник, який належав представнику черкеського чи кабардинського духовенства, одночасно генеалогії черкеських князів (“Стислої історії” ель-Хадж Курбана) та родоводу Едигея, від якого виводили свій рід ногайські беї та мурзи.

¹ На основі точно зазначених дат всі три названі рукописи можуть бути датовані 20-ми роками XIX ст. [див.: Зайцев 2016, 103–104; Сейтяг’єв 2021, 112].

² Текст відновлено на основі транскрипції.

³ В оригіналі: *بعد و رارة المشاركة* (*ba‘de verâreti’l-meşâret*) [Ivanich, Usmanov 2002, 88, 249].

⁴ Див. прим. 3.

⁵ ‘*ali’l imâm* (тут і далі у виносках вказані слова та окремі фрази з транскрипції “Дафтар-і Чингіз-наме”, прочитання яких вважається помилковим; усі виправлення виконані на основі факсиміле [Ivanich, Usmanov 2002, 204–324]).

⁶ *ânâmi’l-müslîmin*.

⁷ *as-Sadâq*.

⁸ *ez-zîhüvv*.

⁹ *kül[1]*.

¹⁰ ‘*aleyhi-ning*.

¹¹ *Ekisiden*.

¹² *küçük*.

¹³ *aning*.

- ¹⁴ Тут і далі: erdi.
¹⁵ Mısrda.
¹⁶ Mısrda.
¹⁷ Kayda.
¹⁸ Mısrda.
¹⁹ Mısrda.
²⁰ Abulgas.
²¹ Це слово відсутнє.
²² eki (ایکی [Ivanics, Usmanov 2002, 249]).
²³ Terme (ترمه [Ivanics, Usmanov 2002, 249]).
²⁴ قزىچى [Ivanics, Usmanov 2002, 249].
²⁵ قم كنده [Ivanics, Usmanov 2002, 250].
²⁶ Edige ((ايدىكه) [Ivanics, Usmanov 2002, 250]).
²⁷ ‘aleyhim.
²⁸ صدى. Ім'я Едіг Сари написано поверх одного або двох затертих слів.
²⁹ Це місце в тексті затерто, проте можна розібрати фразу: “gađıuu-Allahu ‘anh” (молитва зі значенням “нехай буде задоволений ним Аллах!”).
³⁰ Kâ‘be-ning.
³¹ Terme.
³² kabrlar[1]dın.
³³ Ekinçi.
³⁴ Розділ з “Дафтар-і Чингіз-наме”, як і “Дастан” зі “Збірника літописів” Кадир-Алі-бека, має продовження. Водночас у “Збірнику літописів”, який є джерелом для розділу з “Дафтар-і Чингіз-наме”, продовження значно більше за обсягом.
³⁵ У неї: “караїмська, якою розмовляють у Криму” (“in der Krim gesprochenen Karaim”) [Ivanich, Usmanov 2002, 17]. Судячи з усього, М. Іваніч у цьому випадку має на увазі все ж тракайський або галицький діалект караїмської мови. В іншому випадку мова йде про середній діалект кримськотатарської мови або про її літературну форму, на що вказують висновки авторитетних тюркологів і знавців караїмської та кримськотатарської мов Е. В. Севорцяна та К. М. Мусаєва [Мусаєв 1964, 33, 36–37]. М. О. Баскаков також зазначав, що кримський діалект караїмської мови характеризується своєю близькістю до кримськотатарської мови [Баскаков 1969, 276].

ЛІТЕРАТУРА

- Абу-л-Газі*. Родовід тюрків // **Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського** (ІР НБУВ). Ф. V. Одеське товариство історії та старожитностей, од. зб. 3780.
- Баскаков Н. А.* **Ногайский язык и его диалекты. Грамматика, тексты и словарь.** Москва – Ленинград, 1940.
- Баскаков Н. А.* **Введение в изучение тюркских языков.** Москва, 1969.
- Зайцев И. В.* Новая рукопись Шоры Ногмова: Шора Ногмов, шотландские миссионеры, Юлиус Клапрот и тюркские рукописи // **Transcaucasia. 2015–2016.** Вып. 3. 2016.
- Кадыр-Али-бек. Джами' ат-таварих (Сборник летописей). 1602 / Oriental Manuscripts* (/handle/1170/9229). URL: <http://hdl.handle.net/11701/15394> (дата звернення: 10.01.2022).
- Карачаево-балкарско-русский словарь /** Гочияева С. А., Суюнчев Х. И. (сост.). Москва, 1989.
- Мусаев К. М.* **Грамматика караимского языка. Фонетика и морфология.** Москва, 1964.
- Сейтяг'яєв Н. С.* “Стисла історія” ель-Хадж Курбана як ймовірно джерело перекладених черкеських генеалогій другої половини XVIII–XIX ст. // **Східний світ, 2019, № 2.** DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2019.02.025>
- Сейтяг'яєв Н. С.* До питання атрибуції рукописного збірника “Абу-л-Газі. Родовід тюрків” із зібрання ІР НБУВ // **Східний світ, 2021, № 2.** DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2021.02.103>
- Сычев Н. В.* **Книга династий.** Москва, 2008.
- Усманов М. А.* **Татарские исторические источники XVII–XVIII вв.** Казань, 1972.
- Щербак А. М.* **Грамматика староузбекского языка.** Москва – Ленинград, 1962.

Alimov R. **Kadir Ali Bek ve Camiü't-Tevarih'i Üzerine Dil İncelemesi (İmla – Fonetik – Morfoloji – Karşılaştırmalı Metin – Dizin – Sözlük)**. Doktora Tezi / T. C. İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı. İstanbul, 2005.

Battal A. **İbnü-Mühennâ Lûgati** (İstanbul nüshasının Türkçe bölümünün endeksidir). İstanbul, 1934.

Grönbech K. **Kuman Lehçesi Sözlüğü. Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini** / Çev. K. Aytaç. Ankara, 1992.

Ivanics M., Usmanov M. A. **Das Buch der Dschingis-Legende (Däftär-i Çingiz-nâmâ)**. I. (Vorwort, Einführung, Transkription, Wörterbuch, Faksimiles). Szeged, 2002.

Schmidt Jan. **A Catalogue of the Turkish Manuscripts in the John Rylands University Library at Manchester**. Leiden – Boston, 2011.

Şejx Sulejman Efendi's **Çagataj-Osmanisches Wörterbuch**. Verkürzte und mit deutscher Übersetzung versehene Ausgabe / Bearbeitet von I. Kúnos. Budapest, 1902.

Toparlı R., Vural H., Karaatlı R. **Kıpçak Türkçesi Sözlüğü**. 2. Baskı. Ankara, 2007.

Walsh J. R. The Turkish Manuscripts in New College, Edinburgh // **Oriens**. Vol. 12, No. 1/2. 1959. DOI: <https://doi.org/10.2307/1580193>

REFERENCES

Abu-l-Hazy, “Rodovid tyurkiv”, in *Institut rukopysu Natsional'noyi biblioteky Ukrayiny imeni V. I. Vernads'koho* [Institute of Manuscripts of V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine], Fund V, “Odes'ke tovarystvo istoriyi ta starozhytnostey”, File 3780. (In Ottoman Turkish, Azerbaijani, Chagatai, Nogai and Kumyk).

Baskakov N. A. (1940), *Nogayskiy yazyk i ego dialekty. Grammatika, teksty i slovar'*, Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, Moscow and Leningrad. (In Russian).

Baskakov N. A. (1969), *Vvedeniye v izucheniye tyurkskikh yazykov*, Vysshaya shkola, Moscow. (In Russian).

Zaytsev I. V. (2016), “Novaya rukopis' Shory Nogmova: Shora Nogmov, shotlandskiy missionery, Yulius Klaprot i tyurkskiye rukopisi”, *Transcaucasia. 2015–2016*, Issue 3, pp. 102–112. (In Russian).

Qādir 'Ali biy (1602), “Jāmi' al-tawārīkh”, *Oriental Manuscripts* (/handle/1170/9229), available at: <http://hdl.handle.net/11701/15394> (accessed December 10, 2021). (In Chagatai Turkic).

Karachayev-balkarsko-russkiy slovar' (1989), Compl. by Gochiyayeva S. A. and Suyunchev Kh. I., Russkiy yazyk, Moscow. (In Karachay-Balkar and Russian).

Musayev K. M. (1964), *Grammatika karaimskogo yazyka. Fonetika i morfologiya*, Nauka, Moscow. (In Russian).

Seityagyaev N. (2019), “‘Stysla istoriya' el'-Khadzh Kurbanda yak ymovirne dzherelo perekladenykh cherkes'kykh henealohiy druhoyi polovyny XVIII–XIX st.”, *Shidnij svit*, No. 2, pp. 25–54. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2019.02.025>

Seityagyaev N. (2021), “Do pytannya atrybutsiyi rukopysnoho zbirnyka ‘Abu-l-Hazi. Rodovid tyurkiv' iz zibrannya IR NBUV”, *Shidnij svit*, No. 2, pp. 103–144. (In Ukrainian). DOI: <https://doi.org/10.15407/orientw2021.02.103>

Sychev N. V. (2008), *Kniga dinastiy*, AST: Vostok-Zapad, Moscow. (In Russian).

Usmanov M. A. (1972), *Tatarskiye istoricheskiye istochniki XVII–XVIII vv.*, Izdatel'stvo KGU, Kazan. (In Russian).

Shcherbak A. M. (1962), *Grammatika starouzbekskogo yazyka*, Izdatel'stvo Akademii nauk SSSR, Moscow and Leningrad. (In Russian).

Alimov R. (2005), *Kadir Ali Bek ve Camiü't-Tevarih'i Üzerine Dil İncelemesi (İmla – Fonetik – Morfoloji – Karşılaştırmalı Metin – Dizin – Sözlük)*, Doktora Tezi, T. C. İstanbul Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, İstanbul. (In Turkish).

Battal A. (1934), *İbnü-Mühennâ Lûgati*, (İstanbul nüshasının Türkçe bölümünün endeksidir), Devlet Matbaası, İstanbul. (In Turkish).

Grönbech K. (1992), *Kuman Lehçesi Sözlüğü. Codex Cumanicus'un Türkçe Sözlük Dizini*, Transl. by K. Aytaç, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara. (In Turkish).

Ivanics M. and Usmanov M. A. (2002), *Das Buch der Dschingis-Legende (Däftär-i Çingiz-nâmâ)*, I, (Vorwort, Einführung, Transkription, Wörterbuch, Faksimiles), Dept. of Altaic Studies, University of Szeged, Szeged.

Schmidt Jan (2011), *A Catalogue of the Turkish Manuscripts in the John Rylands University Library at Manchester*, Brill, Leiden and Boston.

Şeyh Sulejman Efendi's Çağatay-Osmanisches Wörterbuch. Verkürzte und mit deutscher Übersetzung versehene Ausgabe (1902), Bearbeitet von I. Kúnos, Budapest.

Toparlı R., Vural H. and Karaatlı R. (2007), *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*, 2. Baskı, Türk Dil Kurumu, Ankara. (In Turkish).

Walsh J. R. (1959), "The Turkish Manuscripts in New College, Edinburgh", *Oriens*, Vol. 12, No. 1/2, pp. 171–189. DOI: <https://doi.org/10.2307/1580193>

Н. С. Сеймяг'яєв

“Розділ про Ідікі” з рукописного збірника “Абу-л-Газі. Родовід тюрків” ІР НБУВ (походження, мова і зміст)

У статті розглядається “Розділ про Ідікі” (“Faşl-ı İdiki”) з рукописного збірника “Абу-л-Газі. Родовід тюрків” (ф. V, № 3780), який міститься в зібранні Одеського товариства історії та старожитностей, що зберігаються у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського в Києві. Вона міститься на початку частини збірника, яку умовно названо нами “ногайською”. З'ясовано, що “Розділ про Ідікі” безпосередньо пов'язаний з “Розділом, що розповідає дастан про Ідіге-бека” з “Дафтар-і Чингіз-наме”.

Відмінність тексту родоводу з київського рукопису від відповідного йому розділу з “Дафтар-і Чингіз-наме” полягає у вилученні частини тексту перед завершальними словами “А істину знає Аллах” (“Ve Allahü a'lem”), яка не має безпосереднього стосунку до перерахування нащадків Едигея, у скороченні окремих слів і фраз у низці речень, а також у відсутності в ній трьох епізодів, характер яких свідчить про те, що вони були пропущені переписувачем. Ще однією відмінністю є різночитання окремих географічних назв та особових імен.

Варіанти молитовної формули при імені Едигея в “Розділі про Ідікі” та її джерелі показують міру сакралізації його особистості в середовищі, у якому вони були створені. У київському збірнику вона була затерта і над цим місцем дописано ім'я Едіг Сарі (“світлово-лосий”, “блондин”), що свідчить про відсутність в особи, яка це зробила (ймовірно, у власника київського манускрипту Мухаммеда-ефенді б. Хога), пієтету щодо Едигея.

Головна відмінність “Розділу про Ідікі” пов'язана зі зміною в ньому чагатайської в основі мови джерела на османсько-турецьку, яка здійснена за рахунок змін у фонетиці та лексиці тексту. Водночас у ньому є окремі елементи, які можуть бути пов'язані з первісним текстом або тюркськими мовами Північного Кавказу. Зважаючи на регулярну заміну в тексті чагатайських елементів на османсько-турецькі, можна припустити, що це пов'язано із впливом тюркських мов Північного Кавказу. Зокрема, використання слова *kişi* (“молодший”), яке відображає фонетичні особливості ногайської мови (перехід /ч/ у /ш/ у корені слова), свідчить про те, що такою мовою могла бути ногайська і що автором скорочення або переписувачем, який скопіював текст до київського збірника, був ногаєць.

Точний час появи “османсько-турецької” редакції родоводу Едигея з “Дафтар-і Чингіз-наме” не відомий. Її поява, судячи з усього, пов'язана з посиленням османського культурного впливу в Північному Причорномор'ї і на Північному Кавказі та з перетворенням османсько-турецької мови в XVII–XVIII ст. у зазначених регіонах у мову писемності та дипломатії. Потреба у створенні “османсько-турецької” редакції “Розділу” могла бути викликана необхідністю обґрунтування якихось претензій ногайської еліти за нових історичних умов, що склалися на Північному Кавказі чи в Північному Причорномор'ї.

Ключові слова: “Розділ про Ідікі”, київський манускрипт, “Дафтар-і Чингіз-наме”, тюркські мови Північного Кавказу, “османсько-турецька” редакція, генеалогія Едигея, ногайці

Стаття надійшла до редакції 28.12.2021